

The Status and Role of the Nasiri-Ordubadi Family in the Bureaucracy of the Safavid Era

Mohammad Hossein Soleymani^{1✉} Seyyed Hassan Shojaei Divkolaei ²

1.(Corresponding Author) Assistant Professor, Department of History, University of Mazandaran Iran. E-mail:

M.Soleymani@umz.ac.ir.

2. Assistant Professor, Department of History, University of Mazandaran,, Iran. E-mail:h.shojaee@umz.ac.ir

Article Info

Extended Abstract

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 23May2025

Received in revised

form:16July 2025

Accepted:30July2025

Published online:

6August 2025

Key word:

Safavids,
Nasiri Ordubadi,
Nasiri Tuosi,
Ordubadi family
Bureaucracy,
Administrative,
Organization,
Administrative
literature.

Abstract

Throughout Iranian history, bureaucrats (divansalaran) have played a crucial role in the consolidation, continuity, and longevity of governments. Following shifts in political power, they were often recalled to court to resume the cycle of administrative and bureaucratic affairs. Many of these officials transmitted their knowledge and professional experience to their descendants, perpetuating this vocation across generations.

Among these families, the Nasiri Tusi Ordubadi lineage served within the Safavid bureaucratic apparatus for more than two centuries. This qualitative study, employing a descriptive–analytical method and a case study approach, seeks to elucidate related issues based on primary historical sources and manuscripts. It first examines the bureaucratic positions held by members of the Ordubadi family during the Safavid period and the means by which they attained these roles. It then explores their contributions to the development of the bureaucratic (divani) literature of the era.

Findings indicate that the Ordubadis achieved and maintained their administrative status through a combination of individual merit and competence, as well as through reliance on familial networks. Moreover, by ensuring the coherence, transmission, and continuation of bureaucratic traditions, the family transmitted their accumulated administrative knowledge and experience to successive generations. As evidenced by historical sources and manuscripts, they played a significant role in shaping the bureaucratic literature of the Safavid period, leaving a valuable and enduring legacy.

Introduction

The Nasiri-Tusi-Ordubadi family served in the Safavid administrative system for more than two centuries. Given this long period of service and their notable influence on the administrative structure of the Safavid era, this study seeks to address the following questions:

1. Was demonstrating loyalty to the Safavid dynasty a sufficient condition for members of the Nasiri-Tusi-Ordubadi family to be appointed to administrative positions?
2. Were professional qualifications and personal merits necessary conditions for their appointment to official Safavid posts?
3. What role did the Nasiri-Tusi-Ordubadi family play in the development of Safavid court (divani) literature?

Materials and Methods

This research employs a descriptive–analytical approach, focusing on the case of the Nasiri-Tusi-Ordubadi family — a lineage that served in the Safavid administrative system for over two centuries. In the first part of the study, the aforementioned questions are examined through an analysis of primary historical sources and manuscript evidence. In the second part, the role and contribution of the Nasiri-Ordubadi family to the formation of administrative (divani) literature during that period are elucidated.

Discussion of Results & Conclusions

The Nasiri-Tusi-Ordubadi family held administrative positions even before the establishment of the Safavid state. Following the rise of the Safavids, they continued to serve in high-ranking administrative offices for more than two centuries, having demonstrated both their competence and their loyalty to the dynasty. The Ordubadis attained these posts within the patriarchal and hierarchical structure of Safavid society through a combination of individual merit and professional qualification, as well as by relying on an extended family network.

This study reveals that while kinship and family connections were an important prerequisite for appointment to administrative positions, they were never sufficient on their own. Likewise, personal merit and competence alone were not enough to secure high-ranking offices; prior experience in lower bureaucratic posts was essential. In other words, advancement required beginning in junior administrative positions within the offices of Qizilbash commanders, princes, and Safavid rulers, and gradually ascending the bureaucratic hierarchy of the central government to reach prestigious titles such as *Munshi al-Mamalik*, *Mustofi al-Mamalik*, or even minister (*vizier*).

The research also examines the transmission and continuity of administrative traditions across several generations of the Nasiri family. It demonstrates how this distinguished lineage from Ordubad not only transmitted its bureaucratic knowledge and experience to successive generations but also made significant contributions to the development of Safavid administrative literature, leaving behind a valuable and enduring legacy.

Moreover, beyond their kinship ties, certain members of the family managed to engage in broader power dynamics through their

competence, “deservedness,” and constructive interaction with the Safavid government. Some ultimately rose to the pinnacle of the Safavid bureaucratic hierarchy, attaining ministerial rank and the title *Etemad al-Dawlah*.

The historical importance of the Nasiri-Ordubadi dynasty lies not only in their governmental roles but also in their intellectual influence on administrative instruction, the training of a new generation of bureaucrats, and the preservation of administrative traditions. In Safavid administrative texts, two key concepts recur: *inheritance* and *merit*—positions were often passed from father to son, yet individual ability remained crucial for advancement.

The Nasiri-Tusi-Ordubadi family played a vital role in perpetuating Safavid court traditions through the composition of numerous valuable bureaucratic manuals and treatises. Much of our current understanding of the mechanisms, functions, and internal organization of the Safavid Secretariat and other court institutions derives from their writings. For instance, *Tohfeye Shahi* by Mirza Abd al-Hossein Nasiri and *Farhang Nasiri*—a Persian dictionary of Chagatai, Roman, Qizilbash, Russian, and Turkish compiled by Mohammad Reza Nasiri and his son Abd al-Jamil Nasiri, both secretaries under Shah Suleiman—are among their most important works.

The sons of Mohammad Reza Majles-Nevis, Abd al-Jamil and Mohammad Taqi, were as accomplished in administrative affairs as their father, completing his unfinished scholarly works after his death. Another son, Abul-Qasim Nasiri, authored the incomplete *Monshaat al-Sulaymani* and a Turkish–Persian dictionary. Just as Abd al-Jamil finished the dictionary, Abul-Qasim completed his father’s unfinished *Monshaat al-Sulaymani* in 1117 AH (1705–1706 CE).

Another important administrative text produced by this family branch is a treatise preserved in the manuscript collection of Ahmad Ghulam, a royal treasury official, titled *Risale-ye Alqhaab*, authored by Muhammad Reza ibn Abd al-Husayn Nasiri Ordubadi). Mirza Ali Naqi Nasiri Ordubadi, who served as court secretary to Shah Tahmasp II, composed *Alqhaab va Mwajeb-e Sultani Safavid*, an invaluable work detailing the regulations and mechanisms of the Safavid secretariat during the late 12th/18th century.

The Nasiri family also made substantial contributions to Safavid historiography. *Dastur-e Shahriyaran* by Mohammad Ibrahim Nasiri—son of Mirza Zain al-Abidin, grandson of Adham Beig, and nephew of Mirza Abd al-Hossein, *Monshi al-Mamalik*—is one such example. Mirza Zain al-Abidin Nasiri himself held the position of *Monshi al-Mamalik* in the 1090s/1688.

During the reign of Shah Suleiman, *Tarikh al-Hokama* by Ibn Qifti was translated from Arabic into Persian, possibly by Mirza Mohammad Ibrahim Mostowfi. Under Ashraf Afghan's rule, the same Mirza Ibrahim was appointed *Monshi al-Mamalik* and granted the title *Etemad al-Dawlah*. A manuscript titled *History of Mirza Ibrahim Majles-Nevis* survives in the Majles Library. His son, Mohammad Rabi', was dispatched on a mission to Siam (present-day Thailand) during Shah Suleiman's reign, and his account of that journey recorded in the celebrated *Safine-ye Soleimani*

Reference

- Azarang, Abdolhossein. (2015). History of Translation in Iran: From Ancient Times to the End of the Qajar Era. Tehran: Qhoqhnos. [In Persian]
- Eskandar Beg Monshi. (1896). Alam-Aray-e Abbasi. Tehran: Dar al-Teba'a-ye Aqa Seyyed Morteza.
- E'temad al-Saltaneh, Mohammad Hassan Khan. (1983). Matla' al-Shams. Tehran: Pishgam Publications. [In Persian]
- Badlisi, Sharaf al-Din b. Shams al-Din. (1998). Sharafnameh. (Vladimir Veliaminov, Ed.). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Bakhshi, Musa Al-Reza (2022). Educational programs and resources of Safavid era madrasah based on travelogues of European tourists. Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 16, No31 Pages.51-74.[In Persian]
- Behnam Far, Mohammad Hassan. (2024). "The Position, Characteristics, and Function of the Divan of Epistles in the Administrative Structure of the Muwahhidun State." Journal of Historical Researches of Iran and Islam, 18(35), 70-91. doi: 10.22111/jhr.2024.46563.3609 [In Persian]
- Bahram Nejad, Mohsen. (2012, Summer). The Mechanism of the Divan Organization during the Ministry of Mirza Taleb Khan Ordubadi. Islamic History Research, 45-5.[In Persian]
- Bahram Nejad, Mohsen. (2019). History of Culture and Civilization of Iran in the Safavid Period (with Emphasis on Cultural Identity). Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books of Universities (SAMT).[In Persian]
- Bahram Nejad, Mohsen. (2008, Winter). The Monsha'at of Mir Mohammad Hossein Tafreshi: An Exploration of His Divan and Cultural Life. Ayeneh Miras Quarterly (No. 43), 93-124.[In Persian]
- Bayani, Mehdi. (1969). Asar va ahval-e Khoshnevisan. (Nasta'liq Writers). Tehran: Tehran University Publications.[In Persian]
- Jadaliha, Saeed, and Pour Mohammadi Amaleshi, Nasrollah. (2024). "Investigating the Dimensions and Indicators of Iran's Foreign Relations in the Era of Shah Tahmasb I Safavi." Journal of Historical Researches of Iran and Islam, 18(34), 34-62. doi: 10.22111/jhr.2024.43814.3464.[In Persian]
- Jafarian, Rasoul. (2011, Spring). Ordubad and its Cultural Significance in the Late Safavid Era. Payam Baharestan (Year 3, No. 11), 13-14.[In Persian]
- Jafarian, Rasoul. (2019, March and April). Manuscript Reading (15). Ayeneh Pazhoohesh, 27-36.[In Persian]

-
- Khani Pour, Somayeh, and Shakiba, Fahimeh. (2022). "The Impact of Socio-Political Factors on the Economic Recession and Decline of Iran during the Afghan Period (1135-1142 AH)." *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 16(31), 209-243. doi: 10.22111/jhr.2021.39291.3196.[In Persian]
- Danesh Pajouh, Mohammad Taghi. (1969, August). *Dastur al-Muluk Mirza Rafia*. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, No. 5 and 6 (Year 16), 540-564.[In Persian]
- Danesh Pajouh, Mohammad Taghi. (1971). *Dabiri va Nevisandegi*, Honar va Mardom (109), 46-52. .[In Persian]
- Dabiran-e Dar-ai Ensha-ye Shah Soleyman . (2009). *Monsha'at Soleimani*. (Rasoul Jafarian, Ed.). Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.[In Persian]
- Monshian Dar-Al enshaye safavi (Manuscript No. 31021). *Monsha'at*. Mashhad: Libraries, Museums, and Documentation Center of Astan Quds Razavi. .[In Persian]
- Darvishvand, Mahmoud. (2017). *The Role of the Ordubadi Family in the History of Safavid Era Developments*. Tehran: Sanjesh va Danesh.[In Persian]
- Sabzevari, Mohammad Baqer. (2004). *Rawdat al-Anwar Abbasi*. (Esmail Changizi Ardehaei, Ed.). Tehran: Center for the Publication of Written Heritage.[In Persian]
- Soleimani Mohammadhossein, Raznahan Mohammadhassan, Mohammadi Hossein. *The Position and Role of the Kujuji Family in the Divan Organization of the Safavid Era (910-1092 AH)*. *Journal of Islamic History Studies*. 2021; 13 (51) :39-64.[In Persian]
- Savory, Roger. (1995). *Iran in the Safavid Era*. Translated by Kambiz Azizi, Tehran: Nashr-e Markaz .[In Persian]
- Savory, Roger. (2001). *Dar Bab-e Safaviyan*. Translated by Ramezan Ali Rouhollahi, Tehran: Nashr-e Markaz.
- Chardin, Jean. (1996). *Chardin's Travels* (Vol. 4). (Eqbal Yaghmaei, Translator). Tehran: Entesharat-e Tus.
- Shamlou, Morteza Qoli ibn Hassan. (2003). *Morteza Qoli Shamlou's Anthology, Compiled in 1069 AH*. (Manuscript Studies and Cataloging by Iraj Afshar and Ahmad Monzavi, Introduction to the Facsimile Edition). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, Library Section *Dar Bab-e Safaviyan*
- Shamlou, Valiqoli ibn Davoudqoli. (1996). *Qesas al-Khaqani*. Tehran: Sazman-e Chap va Entesharat.
- Shahidi, Hamideh. (2014). *Conditions and Methods of Employing Individuals in the Administrative Organization of Astan Quds during the Safavid Period Based on Documents, Faslnameh-ye Ganjineh-ye Asnad* (Year 24, Third Issue), 28-43.
- Aref Noshahi, Reza Allah Shah. (2012 a). *Bibliography of Persian Works Published in the Subcontinent* (Vol. 4). Tehran: Markaz-e Pazhooheshi-ye Miras-e Maktoob.
-

- Noshahi, Aref. (2012 b). List of Persian Manuscripts of the Central Library of Punjab University, Lahore (Pakistan) Free Collections, Pirzadeh, Shirani. Tehran: Markaz-e Nashr-e Miras-e Maktoob.
- Floor, Willem. (2008). Divan and Army in the Safavid Era. (Kazem Firuzmandi, Translator) Tehran: Agah.
- Floor, Willem. (1988). Ashraf Afghan on the Throne of Isfahan. (Abolqasem Seri, Translator) Tehran: Tus.
- Fayyuzat, Ebrahim. (1993). A Study of the Evolution of the Master-Apprentice System in Iran. Tehran: Shahid Beheshti University Publications.[In Persian]
- Ghaem Maghami, Jahangir. (1971). Moghaddamehei Bar shenakhte Asnade tarikhi. Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. .[In Persian]
- Ghazvini, Mohammad Ali. (2017). Rafiq-e Tofiq: On the Customs of Ministry and the Etiquette of Sovereignty with Emphasis on the Safavid Period (Written in 1104 AH). (Rasoul Jafarian, Ed.) Qom: Nashr-e Movarrehk.
- Kamenka, Eugene. (2001). Bureaucracy. (Khosro Sabri, Translator) Tehran: Shiraze.
- A Group of Authors. (2001). History of Iran in the Safavid Period. (Yaghoub Azhand, Translator) Tehran: Jami Publications.
- Golchin Maani, Ahmad. (1990). Karavan-e Hend. Mashhad: Mo'asseseh-ye Chap va Entesharat-e Astan-e Qods-e Razavi.
- Mohammad Rabi' ibn Mohammad Ibrahim (1977). Safina-ye Soleimani: Travelogue of the Iranian Ambassador to Siam 1094-1098 AH. (Abbas Faroughi, Ed.). Tehran: Tehran University Publications.
- Monshi Ghazvini, Budaq. (1999). Javaher al-Akhbar \[The History of Iran from Aq Qoyunlu to 984 AH]. (Mohsen Bahram Nejad, Ed.). Tehran: Markaz-e Pazhooheshi-ye Miras-e Maktoob.
- Monshi Qomi, Ahmad ibn Hossein. (2004). Khulasat al-Tawarikh. (Ehsan Eshraqi, Ed.). Tehran: Mo'asseseh-ye Entesharat va Chap-e Daneshgah-e Tehran.
- Mousavi, Seyed Jamal; Babaei, Taher. (2010). Majma' Janqi: A Study on the Supreme Council of the Safavid Court. Islamic History Studies (Second Year, No. 6), 139-149.[In Persian]
- Nasrabadi, Mohammad Taher. (2000). Tazkereh-ye Nasrabadi. (Ahmad Modaqeq Yazdi, Ed.). Yazd: Yazd University.
- Nasiri Ordubadi, Mirza Ali Naghi. (1992). \[Alghab va Mavajeb-e Salatin-e Sfavi]. (Yousef Rahimlu, Ed.) Mashhad: Entesharat-e Daneshgah-e Ferdowsi-ye Mashhad.
- Nasiri, Mohammad Ibrahim (Manuscript No 2506). Tehran: Museum, Library, Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Nasiri, Mohammad Ibrahim (Manuscript No 4903). Tehran: Museum, Library, Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Nasiri, Mohammad Ibrahim ibn Zein al-Abidin. (1994). Dastur-e Shahriaran. (Mohammad Nader Nasiri Moghadam, Ed.) Tehran: Bonyad-e Moghufat-e Dr. Mahmoud Afshar.
- Nasiri, Mohammad Reza ibn Abdolhossein, Nasiri Abdoljamili. (2013). Nasiri Dictionary: Chaghatai Turkish, Rumi, Qizilbashi, Russian, and

- Qalmaqı to Persian. (Hasan Javadi, Willem Floor, Ed.). Tehran: Ketabkhaneh, Muzeh va Markaz-e Asnad-e Majles-e Shora-ye Eslami.
- Nasiri, Mohammad Reza. (Manuscript No. 2/12029). Monsha'at. Written in 1135 AH., Qom: Great Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi.
- Nasiri, Mohammad Reza. (Manuscript No. 6293). Monsha'at. Written in 1269 AH. Tehran: Malek National Library and Museum.
- Nasiri, Mohammad Reza. (Manuscript No. AA7691). Monsha'at. London: British Museum.
- Nasiri, Abdolhossein. (Manuscript No. 5768 and 3534 Photographic Copy). Tohfeh-ye Shahi. Tehran: Tehran University Library.
- Weber, Max. (2003). Religion, Power, Society. (Ahmad Tadayyon, Translator) Tehran: Hermes.
- Weber, Max. (2005). Economy and Society. Translated by Abbas Manouchehri and Others, Tehran: SAMT Publications.
- Vahid Ghazvini, Mohammad Taher. (2004). Tarikh-e Jahan Aray-e Abbasi. (Seyed Saeed Mir Mohammad Sadegh, Ed.). Tehran: Pazhooheshgah-e Olum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi.
- Vahid Ghazvini, Mohammad Taher. (Manuscript No. 2905). Monsha'at. Tehran: Museum, Documentation Center and Library of the Islamic Consultative Assembly.
- Hedayat, Rezaqoli ibn Mohammad Hadi. (1994). Fehrest al-Tawarikh. (Mir Hashem Mohaddes, Abdolhossein Navaei, Ed.). Tehran: Pazhooheshgah-e Olum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi.
- Khuzani Isfahani, Fazli Beg (2015) .A Chronicle of the Reign of Shah Abbas (V 2) Kioumars Ghereghlo, Charles Melvill ,Edition)Great Britain by Short Run press Ltd., Exeter: E. J. W. Gibb Memorial Trust.

Cite this article: Soleymani ,Mohammad Hossein & Shojaei Divkolaie, Seyyed Hassan (2025). *The position and role of the Nasiri Ordubadi family in the bureaucracy of the Safavid era*. Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 19, No.35. Pages: 185-213.

DOI. 10.22111/jhr.2025.51400.3774

© The Author: **Mohammad Hossein Soleymani& Seyyed Hassan Shojaei Divkolaie**
 Publisher: University of Sistan and Baluchestan

جایگاه و نقش خاندان نصیری اردوبادی در دیوانسالاری عصر صفوی

محمدحسین سلیمانی^۱ سید حسن شجاعی دیوکلائی^۲

۱. (نویسنده مسئول) استادیار گروه تاریخ دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه مازندران، ایران. رایانامه: akbari_39@yahoo.com

۲. استادیار گروه تاریخ دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه مازندران، رایانامه: m.albuali777@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵

واژه‌های کلیدی:

صفویان،

نصیری اردوبادی

نصیری طوسی،

خانواده اردوبادی

بوروکراسی، اداری،

سازمان،

ادبیات اداری.

دیوان سالاران در گستره تاریخ ایران همواره در تثبیت، ماندگاری و پیوستگی حکومت‌ها سهم چشمگیری داشتند. آنان پس از هر جابجایی در قدرت سیاسی خواهناخواه برای از سر گرفتن چرخه امور اداری و دیوانی دوباره به درگاه فراخوانده و به خدمت گرفته می‌شدند. بیشتر این دیوان سالاران آموزه‌ها و تجربه‌های کاری خود را به فرزندان آموخته و این شغل را در نسل‌های پسین خاندان تداوم می‌بخشیدند. از جمله خاندان نصیری طوسی اردوبادی بیش از دو سده در تشکیلات دیوانی صفویان به خدمت پرداختند. پژوهش کیفی پیش رو بر آن است با روش توصیفی - تحلیلی و با بررسی موردی آن خاندان و بر پایه نسخه‌های خطی و منابع دست اول برخی مسائل را در این رابطه تبیین نماید. نخست آنکه، اردوبادی‌ها در این دوره دارای چه جایگاه‌های دیوانی بوده و الگوهای حاکم بر شیوه‌های دستیابی آنان به آن مناصب دیوانی چه بود. دیگر آنکه سهم اردوبادی‌ها در تکوین ادبیات دیوانی آن عصر چه بوده است. یافته‌ها نشان داد که آنان توانستند در نظام سلسله مراتبی عصر صفوی هم با «استحقاق» و شایستگی‌های فردی و هم با وابستگی به شبکه خاندانی خود به این مناصب دست یازند. همچنین این خاندان با پیوستگی، انتقال و تداوم سنت‌های دیوانی آموخته‌ها و تجربه‌های دیوانی خود را به نسل پس از خود انتقال و به گواه منابع و نسخه‌های خطی نقش و سهم چشمگیری در تکوین ادبیات دیوانی آن روزگار داشته و میراث گرانسنگ و ماندگاری از خود برجای نهاد.

استناد: سلیمانی، محمدحسین، شجاعی دیوکلائی، سید حسن (۱۴۰۴). جایگاه و نقش خاندان نصیری اردوبادی در دیوانسالاری عصر صفوی. پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، بهار و تابستان، دوره ۱۹، شماره ۳۶، ص ۲۱۳-۱۸۵.

DOI. 10.22111/jhr.2025.51400.3774

© نویسندگان: محمدحسین سلیمانی، سید حسن شجاعی دیوکلائی

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

دیوان‌سالاران در گستره تاریخ ایران همواره در تثبیت قدرت سیاسی، ابداع و ابلاغ مشروعیت‌ها و در ماندگاری و پیوستگی حکومت‌ها سهم چشمگیری داشتند. کنشگرانی که بر تدوین دفاتر دیوانی، منشآت، اسناد و مکاتبات دست داشته و پس از هر جابجایی در قدرت خواه‌ناخواه برای از سر گرفتن چرخه امور اداری و دیوانی دوباره به درگاه فراخوانده و ناگزیر به خدمت گرفته می‌شدند (۱). اهمیت جایگاه آنان به گونه‌ای بود که در ادوار مختلف تاریخی نه تنها در ایران که در سراسر جغرافیای جهان اسلام بسیاری از وزیران برخاسته از این طبقه بودند (۲). بیشتر این دیوان‌سالاران آموزه‌ها و تجربه‌های کاری خود را به فرزندان خود آموخته و این شغل را در نسل‌های پسین تداوم می‌بخشیدند. این طبقه اجتماعی به‌ویژه در روزگار صفویه پویای فراوانی در پهنه دگرگونی‌ها و تحولات آن عصر داشته‌اند؛ با این همه چندان که بایسته است نقش، جایگاه‌های اجتماعی و کنش‌های علمی - فرهنگی آنان در راستای شناخت ماهیت و به دنبال آن کارکرد دیوانسالاری این دوره چندان که باید کاویده و بررسی نشده است. از سوی دیگر آگاهی‌های امروزی ما درباره عملکردها و ساختارهای سنتی دیوانسالاری (۳) و مهم‌تر از آن چگونگی دست یافتن نخبگان به مناصب بسیار اندک است. آیا وفاداری (۴) به شاه صفوی برای این مهم بسنده بوده است؟ یا آنکه وابستگی خونی به خاندان‌های نخبه و ممتاز دیوانی شرطی کافی برای دستیابی به مناصب بشمار می‌رفته است؟ یا آنکه آیا اشتغال به مناصب بالای دیوانی بر پایه شایستگی‌های فردی بوده است؟ این پرسش‌ها ازجمله مسائل مبهم در تاریخ اداری این دوره است. پاره‌ای از پژوهندگان براین باورند که جامعه صفوی نه آریستوکرات، که جامعه‌ای فضیلت سالار بوده، اگرچه که رگه‌هایی پررنگ از اشراف‌سالاری نیز در آن دیده می‌شده است (سیوری، ۱۳۸۰: ۱۸۰). می‌دانیم که تشکیلات دیوانی در این دوره (۹۰۷-۱۱۳۵ ق.) به دلیل نوع و پیچیدگی مناسبات سیاسی، تجاری و نیز جنگ‌ها سامان‌مند و دارای دستورالعمل‌های بسیار دقیقی بوده و برای کاربست آن سازوکارها می‌باید که افراد چیره‌دستی به کار گرفته می‌شدند.

این پژوهش بر آن است تا با روش توصیفی - تحلیلی ضمن بررسی تحولات دیوانسالاری در عهد صفویه نقش و جایگاه خاندان نصیری طوسی اردوبادی را نیز بررسی نماید. خاندانی که بیش از

دو سده در تشکیلات صفویان به خدمت پرداختند. در بخش نخست پژوهش پیش رو پرسش‌های پیش‌گفته بر اساس منابع دست‌اول تاریخی و نسخه‌های خطی واکاوی خواهد شد، در بخش دوم نیز نقش و سهم خاندان نصیری اردوبادی در تکوین ادبیات دیوانی آن عصر تبیین خواهد گردید. درباره خاندان نصیری اردوبادی و نقش دیوانی آنها، پژوهش‌های متعددی موجود است، از جمله: فلور (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان *دیوان و قشون در عصر صفوی* به تنی چند از خاندان نصیری پرداخته است. درویشوند (۱۳۹۶) در کتابی «نقش خاندان اردوبادی در تاریخ تحولات عصر صفویه» را بررسی نموده است. شهیدی (۱۳۹۳) بر پایه اسناد «شرایط و شیوه به کارگیری افراد در تشکیلات اداری آستان قدس» در این دوره بررسی نموده و نتیجه گرفته که استخدام در آنجا «از نظم خاصی پیروی می‌کرده» به گونه‌ای که «موروثی بودن برخی مشاغل» و «سادات بودن» از مهم‌ترین دلایل به کارگیری افراد در آن تشکیلات بوده است. این پژوهش گرچه که از حیثی با یکی از سؤالات تحقیق پیش رو همسان است ولی در برون‌داد پژوهش‌ها افتراق دیده می‌شود. این گونه که در نتیجه پژوهش پیش رو چنین به دست آمد که برخلاف تشکیلات آستان قدس در عصر صفوی، نصیری‌ها باینکه به خاندان‌های سادات وابسته نبودند ولی در تشکیلات دیوانی صفویان جایگاه‌های برجسته‌ای یافتند. درباره خاندان نصیری طوسی اردوبادی نیز، به‌طور کلی، جستارهای چندی به انجام رسیده است. جعفریان (۱۳۹۰) در مقاله‌ای به «اردوباد و اهمیت فرهنگی آن در دوره اخیر صفوی» و در جستاری دیگر مکتوبی از این خاندان را منتشر نموده است (همو: ۱۳۹۸). بهرام نژاد (۱۳۹۱) در مقاله‌ای به «سازوکار تشکیلات دیوانی در دوران وزارت میرزا طالب خان اردوبادی» پرداخته است. ویلم فلور و حسن جوادی (۱۳۹۲) در مقدمه تصحیح فرهنگ نصیری نیز به تنی چند از خاندان نصیری اردوبادی پرداخته‌اند.

جغرافیای تاریخی اردوباد و خاندان نصیری

خاستگاه جغرافیائی خاندان نصیری طوسی شهر اردوباد بود. این شهر در پیرامون نخجوان در فراسوی رود ارس جای گرفته است. اسکندریگ منشی اردوباد را شهر «دلپذیری در دامنه کوه قپان» که مردم آنجا به «تشیع فطری و خلوص عقیدت و دوستداری خاندان کرامت و ولایت‌نشان صفوی» پرآوازه بودند وصف می‌کند (همو، ۱۳۱۴: ۵۰۶/۲). خاندان نصیری برخاسته از اردوباد بوده و تبار آنان به خواجه نصیرالدین طوسی (د. ۶۷۲ ق.) نسبت داده شده است. قاضی عمادالدین طوسی نیای خاندان اردوبادی در روزگاری که شیخ صفی در اردبیل بود، به منصب قاضی القضاتی آذربایجان گماشته و در اردوباد ساکن شد (Khuzani Isfahani, 2015: 1/431). سرسلسله خاندان نصیری

همزمان با برآمدن صفویه ملک بهرام اردوبادی بود. وی تا پیش از پیدایش صفویان در تشکیلات دیوانی آق قویونلوها خدمت می‌کرد (نصیری، ۱۳۷۳: مقدمه ۴۵). بنابراین سابقه خدمات دیوانی این خاندان به پیش از عصر صفوی بازمی‌گردد. ملک بهرام با جابجایی در قدرت سیاسی در آغازهای سدهٔ دهم هجری و پس از پیدایش صفویه، از کارهای دیوانی کناره‌گرفته و به مصر کوچید. پس از چندی با پادرمیانی حسین بیگ لاله از سوی شاه اسماعیل بخشوده و به اردوباد فراخوانده و به کلانتری آنجا منصوب شد (نصیری، ۱۳۹۲: ۳۱). چنین می‌نماید که علت بخشش ملک بهرام و فرزندانش از سوی شاه اسماعیل این بود که اردوباد پس از یورش عثمانی به شهر تبریز جانانه ایستادگی کرد و چندین بار به کشتار و تاراج رفت ولی تن‌سپار نشد. ازین روی «شفقت شاهانه متوجه ایشان گردید و مال‌وجهات و وجوهات کل اردوباد» بخشوده و «سواد پروانچه اشرف را بر سنگ نقر نموده در دروازهٔ مسجد جامع عتیقی اردوباد نصب نمودند: Khuzani Isfahani, 2015: 1/431,432). بدین سان سردودمان این خاندان به چشم شاه صفوی گرامی داشته شد و پنج فرزند وی به نام‌های میرک بیگ، ابوطالب بیگ، ابوتراب بیگ، حاتم بیگ و ادهم بیگ (۵) یکی پس از دیگری در سازمان دیوانی عصر صفوی دارای جایگاه و منصب شدند (نصیری، ۱۳۷۳: مقدمه، ۴۵، ۴۶). در دیباچهٔ کتاب دستور شهریاران، دربارهٔ پیشینهٔ خدمات دیوانی این خاندان به دودمان صفوی چنین آمده: «از بدو طلوع آفتاب دولت این سلسلهٔ علیهٔ با اقبال، جدّ ذرّهٔ مثال، ملازم و ملتزم رکابِ ظفرانتسابِ سلاطینِ جنت‌مکینِ این خانوادهٔ رفیعۀ صاحبِ اجلال بوده» و «آن پادشاهان قدردان و جهان‌کدخدایان ثروت‌نشان در ازاء نیکوخدمتی‌ها و جان‌فشانی‌ها و صوفی‌گری‌ها، ایشان را به مناصب عالیّه و خدمات متعالیه... ممتاز و سرافراز فرموده‌اند» (نصیری، ۱۳۷۳: ۱۳). اردوباد اما تا پیش از برکشیدن و بالیدن خاندان نصیری، دیوانسالار نامدار و برجستهٔ دیگری به نام خواجه عتیق منشی اردوبادی داشت (۶). وی منشی‌الممالک شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی بود (۷). بنابراین جغرافیای تاریخی و شرایط فرهنگی اردوباد در عصر صفوی نه‌تنها فضای مناسبی برای پروردن نسل تازه‌ای از دیوان‌سالاران فراهم نمود، که با داشتن دیوانیان برجسته و کهنه‌کاری مانند بهرام بیگ اردوبادی و خواجه عتیق منشی اردوبادی نقش چشمگیری در انتقال و تداوم سنت‌های دیوانی ترکمانان به دیوانسالاری نوینیان صفوی داشت. در چنین فضائی بود که خاندان نصیری اردوبادی به درازای بیش از دو سده در گذر از نسل‌های پیاپی در ساختار دیوانسالاری حکومت صفوی سربرکشیده و بالیدند. با درنگ به برخورداری اعضای خاندان نصیری اردوبادی از چنین

پیشینه و زمینه‌ای، در دنباله پژوهش به سازوکارهای دستیابی به مناصب دیوانی در عصر صفوی پرداخته خواهد شد.

سازوکارهای دستیابی به مناصب دیوانی در عصر صفوی

در تشکیلات صفویان، بر پایه دستورالعمل‌های مشخصی برای هر جایگاه دیوانی، القاب و خطاب‌های ویژه همان جایگاه به کار گرفته می‌شد. این القاب و خطابها تا اندازه زیادی آگاهی‌هایی از سلسله مراتب و طبقه اجتماعی هر فرد را آشکار می‌کرد. خطاب و لقب منشیان ممالک که شغل بیشتر اعضای خاندان نصیری بوده چنین است: «فضیلت و نجابت و عزت و کمالات دستگاه، مقرب‌الخاقانی منشی‌الممالک بالارث و الاستحقاق نظاماً للفضیلة و النجابه و العز و الکمال، میرزا فلان» (نصیری اردوبادی، ۱۳۷۱: ۵۰). از دو واژه «بالارث و الاستحقاق» دانسته می‌شود که این جایگاه هم از راه پدر به پسر می‌رسیده و هم شایستگی‌های فردی در آن دخیل بوده است. در رساله القاب و مواجب سلاطین صفویه درباره جایگاه منشی‌الممالک آمده است: «و القاب بالارث و الاستحقاق را بدان سبب به منشیان ممالک عنایت شده که از آن تاریخ تا حال این منصب به دیگری مرجوع نگردیده و به هرکس که از این سلسله تفویض نموده‌اند، اهلیت و استحقاق تمشیت آن خدمت را داشته است» (نصیری اردوبادی، ۱۳۷۱: ۵۲).

سبزواری در روضه الانوار عباسی، هنگامی که شرایط دبیری را برای شاه عباس دوم صفوی برمی‌شمارد، می‌نویسد که اگر دبیر «به اصالت نسب و شرف و حسب موسوم باشد، و اگر بعضی از آباء او به این شغل موسوم و ممدوح باشند، انسب خواهد بود» (سبزواری، ۱۳۸۳: ۳۰-۲۶). باین‌همه متون اندرزنامه‌ای دیگر از عصر صفوی هستند که «خدمات ارثی» یا پدر-فرزندی را در دیوانسالاری با شایسته‌گزینی در تضاد دانسته‌اند (۸). شاردن جهانگرد فرانسوی هم در سفرنامه خود درباره تشکیلات صفوی نوشته است که «معمولاً مشاغل و مقامات جنبه توارث دارد» و در دنباله می‌افزاید «من دو صاحب جاه و نیکنام و معروف را که طی دو قرن مقام بزرگ خویش را حفظ کرده‌اند و پسر جانشین پدر بوده است دیده‌ام» (شاردن، ۱۳۷۴، ۱۲۰۹/۳). باین‌همه جایگاه منشی‌الممالکی در ادوار پسین نه بر پایه ارث که تنها بر پایه استحقاق و شایستگی بوده است. به نظر می‌رسد شایستگی و داشتن استحقاق در این شغل پس از صفویه نیز از شرایط لازم برای دست یافتن به شغل بوده است. چه آنکه در فهرس‌التواریخ آمده هنگامی که «میرزا رضاقلی نوایی صاحب دیوان انشاء به وزارت خراسان» گماشته شد، منشی‌الممالکی «بالاستحقاق» به میرزا عبدالوهاب اصفهانی رسید (هدایت، ۱۳۷۳: ۳۵۹).

این وضعیت درباره مستوفی الممالک عصر صفوی منطبق نبوده و این منصب نه بر پایه ارث که تنها بر شایستگی و استحقاق استوار بوده است. برای نمونه در منشآت سلیمانی، برای جایگاه مستوفی الممالک از عبارت خطابی «بالاستحقاق» به تنهایی یاد شده است: «رفعت و اقبال پناه عالی‌جاه مستوفی الممالک بالاستحقاق نظاماً للرفع و الاجلال، فلان، به شفقت و عاطفت بی‌دریغ شاهانه مستظهر و مستوثق بوده بداند که ... (دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی، ۱۳۸۸: ۲۶). بنابراین منصب مستوفی الممالکی برخلاف منشی الممالکی شعلی بوده که تنها بر پایه تخصص و شایستگی استوار بوده است، بی‌آنکه به خون یا خاندان‌های نخبه دیوانی در پیوند بوده باشد.

شبکه خاندانی نصیری‌های اردوباد

همگی پنج فرزند ملک بهرام نصیری طوسی اردوبادی پس از او به مشاغل دیوانی گماشته شدند. ادهم بیگ (- ۱۰۱۷ ق.) مدتی را به «کسب قابلیت و علم سیاق» گذرانده و نخست به جایگاه استیفاء در دستگاه دیوانی شاهزاده سلطان مصطفی میرزا و سپس در همانجا به منصب وزارت دست یافت. پس از مرگ شاه طهماسب و کشته شدن مصطفی میرزا از سوی شاه اسماعیل دوم وی نیز از کارهای دیوانی بیگار شد، ولی در زمان سلطان محمد خدابنده به منصب کلانتری دارالسلطنه تبریز دست یافت. پس از آن وزیر علی‌قلی خان استاجلو شد. آخرین جایگاه دیوانی وی وزرات اسلمس خان ذوالقدر بود (۹) (سکندر منشی، ۱۳۱۴ ق: ۵۰۸/۲). میرک بیگ نیز نخست در دستگاه معصوم بیگ صفوی «منصب انشاء و لشکرنویسی» یافت و سرانجام به جایگاه وزارت او دست یافت تا هنگامی که معصوم بیگ در سفر حج به دست عثمانیان کشته شد. پس از آن از سوی شاه طهماسب به مجلس‌نویسی مجلس بهشت‌آئین (۱۰) گماشته شد (اسکندربیگ منشی، ۱۳۱۴ ق: ۵۰۸/۲). در این مورد هم خط روند ترقی میرک بیگ از لشکرنویسی یکی از حکام صفوی تا مجلس‌نویسی مجلس بهشت‌آئین که بالاترین مناصب دیوانی در ممالک محروسه ایران عصر صفوی بوده، بایسته درنگ است. این نشانگر آن است که با وجود وابستگی به یک خاندان نخبه دیوانی، شایستگی و کسب تجربه نیز برای رسیدن به مناصب بالای دیوانی بایسته بوده است. میرزا کافی (- ۹۶۹ ق.) پرورده پدرش بود و چنانکه عالم‌آرا نوشته «به یمن تربیت و نظر کیمیا اثر آن حضرت در آن فن ترقی عظیم کرده به کلک بدایع نگار رقم نسخ بر منشآت سخنوران پیشین کشید و چندین سال از زمرة محرمان سرایر قدس و مقربان بساط انس بود» و به جایگاه منشی‌الممالکی در دارالانشاء سلطنتی ممالک محروسه ایران در روزگار شاه طهماسب دست یافت

(اسکندر منشی، ۱۳۱۴ ق. ۲: ۵۰۷). شرفنامه نیز وی را «در فن خود از بی نظیران عصر» خوانده و درگذشت وی را در ذیل رخدادهای سال ۹۶۹ ق آورده است (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۲۱۸/۲). خلاصه‌التواریخ نیز نوشته «که به انواع خصایل حمیده و اوصاف پسندیده آراسته بودند» (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۴۳۵/۱). چنین توصیفاتی نشان از وجود شایستگی‌های فردی و صلاحیت وی دارد (۱۱). عالم‌آرای عباسی وی را با عبارات «به زیور قابلیت و استعداد آراسته بود» ستوده است ولی نقش وراثت و وابستگی خاندانی را هم در انتصاب وی مهم دانسته و با این عبارات بیان کرده است: «بنابر قرابت و خویشی که با آن صاحب دولت [ملک بهرام] داشت به منصب ارجمند انشاء ممالک سرافرازی یافت» (اسکندر منشی، ۱۳۱۴ ق. ۲: ۵۰۷). از همه این گزارشها چنین برمی‌آید که وی افزون بر وابستگی خانوادگی به ملک بهرام، خود نیز فردی شایسته و برای منصب انشاء ممالک محروسه ایران به روایت بدلیسی «در فن خود از بی نظیران عصر» بوده است (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۲۱۸/۲). حاتم بیگ (- ۱۰۱۹ ق.) فرزند دیگر ملک بهرام (Khuzani Isfahani, 2015: 1/431) نیز توانست همزمان با وابستگی و بهره جستن از شبکه مناسبات خانوادگی خود و کسب تجربه و احراز صلاحیت از پایین‌ترین مشاغل دیوانی یعنی کلانتری شهر زادگاهش اردوباد تا بالاترین جایگاه دیوانی ممالک محروسه ایران عصر صفوی یعنی استیفاء ممالک و وزارت را ببیماید. وی پس از درگذشت پدرش به کلانتری اردوباد گماشته شد. سپس به وزارت دلوبوداق روملو حاکم خوی درآمد (اسکندربیگ منشی، ۱۳۱۴: ۵۰۸/۲)، ولی به زودی دلوبوداق از حکومت خوی برکنار شد و اگر چه که حاتم بیگ نیز بیگار گردید، ولی به سرعت و پس از مرگ شاه اسماعیل دوم به جایگاه وزارت ولی خان افشار حاکم کرمان برگمارده شد (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۱۳). سرانجام در سال ۱۰۰۰ هجری برابر با سال پنجم سلطنت شاه عباس یکم به مقام مستوفی الممالکی ایران منصوب شد. هنوز کار او در این جایگاه شش ماه به درازا نکشیده بود که در این سال میرزا لطف‌الله شیرازی - وزیر و اعتمادالدوله ممالک محروسه ایران - به دستور شاه عباس یکم برکنار شد و در این هنگام به فرمان شاه، حاتم بیگ اردوبادی به جایگاه وزارت نشست و به دریافت لقب اعتمادالدوله نائل گردید (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۱۰۸۲/۲؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۱۳). خط روند ارتقای دیوانی حاتم بیگ نیز نشان می‌دهد وی دارای تجربه کافی و بسنده‌ای برای این منصب بود. اگرچه پاره‌ای از مورخان آن عصر براین پندارند که گماردن وی به منصب وزارت با مرگ برادرش ابوطالب بیگ از سوی ازبکان در پیوند بوده (اسکندربیگ منشی، ۱۳۱۴ ق. ۳: ۷۶۵)؛ بااین‌همه اسکندر بیگ منشی وی را «مرد خردمند صایبرأی نیکو اخلاق و مستوفی الممالک» دانسته که «بدان منصب والا ارجمندی یافته و

اعتمادالدوله» شده است (اسکندریگ منشی، ۱۳۱۴ ق: ۲/۲۹۷). وی بسیاری از منشآت و نامه‌هایی را که به سلاطین دیگر فرستاده می‌شد با انشا و قلم خود می‌نگاشت (۱۲). ابوتراب بیگ فرزند دیگر ملک بهرام نیز در جایگاه وزارت، به علیقلی خان آوجی خدمت کرد. اسکندر بیگ منشی وی را در «علم سیاحت و نویسندگی مشهور و معروف» می‌شناساند (اسکندریگ منشی، ۱۳۱۴ ق: ۲/۵۱۰) از این گزاره چنین برمی‌آید که وی بر پایه شایستگی‌های شغلی خود به آن منصب دست یافته است. وی چندی به منصب استیفاء مشهد گماشته و در زمان فرمانروایی شاه اسماعیل دوم به وزارت مرتضی قلی خان پرناک حاکم مشهد برگزیده شد تا در همان جا درگذشت (Khuzani Isfahani, 2015: 1/431). فرزند آخر ملک بهرام میرزا ابوطالب بیگ بود. وی بیشتر زندگی کاری خود را در منصب و جایگاه مستوفی‌گری سپری ساخت و نخست به منصب استیفاء علی‌قلی خان شاملو لله شاه‌عباس و بیگلربیگی هرات گماشته و راهی دارالسلطنه هرات گردید. به علت تنش‌های مرزی در شرق، ازبکان هر ازگاهی به قلمرو ممالک محروسه ایران یورش می‌آوردند. در این هنگام نیز آنان به سرکردگی عبدالله خان از فرارودان (ماوراءالنهر) به خراسان لشکر کشیدند (نصیری، ۱۳۷۳: ۴۷). هنگامی که طالب بیگ اردوبادی از سوی علی‌قلی خان شاملو همراه با تنی چند از بزرگان شاملو «به رسم رسالت» برای صلح به نزد عبدالله خان رفتند، خان ازبک آنان را به جای گلوله «به دهن توپ گذاشت و به درون قلعه انداخت (شاملو، ۱۳۷۵: ۱/۱۳۶؛ Khuzani Isfahani, 2015: 1/431؛ اسکندریگ منشی، ۱۳۱۴ ق: ۲/۵۱۰). براین اساس با مرگ میرزا ابوطالب آخرین فرد از نسل اول فرزندان ملک بهرام به عنوان دیوانسالار درگذشت. از لابه لای گزارش‌های منابع چنین برمی‌آید که بیشتر فرزندان ملک بهرام افزون بر بهره‌مندی از شبکه خانوادگی، با شایستگی‌های فردی به این مناصب دیوانی دست یافتند. بخش اعظمی از برخورداری از چنین شایستگی‌هایی برپایه سنت‌های آموزشی در ایران ناشی از آموزه‌های سنتی فراگیری آموزش از خانواده و پدر در نظام پدرسالارانه و نظام استاد شاگردی بود (فیوضات، ۱۳۷۲: ۵۱). برپایه همین سنت‌ها در نظام آموزشی بود که مشاغل دیوانی در خاندان ملک بهرام نهادینه و به فرزندان و از فرزندان به نوادگان وی منتقل شد. مسئله چگونگی تداوم و پیوستگی سنت‌های دیوانسالاری در نوادگان ملک بهرام و چگونگی دستیابی آنها به مناصب دیوانی - وراثت یا شایستگی - در دنباله مقاله بررسی خواهد شد.

تداوم سنتها و مناصب دیوانی

دستیابی به مشاغل از راه پدر - فرزندی، سنت آموزش از راه استاد - شاگردی یا انتقال تجربه از راه فرزند - شاگردی در سراسر تاریخ ایران سنتی پایا و فراگیر بوده است. گرچه که برخی سیاحان اروپایی برنامه‌های آموزشی مدارس ایران عصر صفوی را نامنظم و آشفته گزارش کرده‌اند (نک: بخشی، ۱۴۰۱: ۷۴-۵۱). با این‌همه در مورد خاندان نصیری اردوبادی، این سنت‌ها انتقال فنون دیوانی را از ملک بهرام به فرزندان و از فرزندان وی به نوادگانش در گذر از چند نسل به گونه‌ای نظام‌مند نهادینه شده بود. در این میان اشاره به میرزا ابوطالب بیگ نصیری اردوبادی فرزند میرزا حاتم‌بیگ شاهی بر اثبات این مدعا است. در دستیابی میرزا ابوطالب به مناصب بالای دیوانی عامل وراثت نقش پررنگ‌تری از شایستگی و آموخته‌های فن‌سالارانه وی داشت. میرزا ابوطالب بیگ پس از مرگ پدر و بی‌هیچ پیشینه کاری در قلمرو سیاست و دیوانسالاری به یکباره از سوی شاه عباس یکم در ربیع الاول ۱۰۱۹ به وزارت برگماشته شد و طی یک دهه در بالاترین جایگاه دیوانی در تشکیلات صفویان نشست (بهرام نژاد، ۱۳۹۱: ۱۵). چنین می‌نماید که گماشتن پسر در خردسالی به مناصب دیوانی، خواه با درگذشت پدر، خواه با منصوب کردن وی به مقامی عالی‌تر، در تشکیلات دیوانی روزگار صفوی رسم فراگیری بوده است. در این وضعیت پادشاه شخص کارآزموده‌ای را به سمت قیّم و راهنمای او گماشته تا خردسال به رشد طبیعی رسیده و قابلیت تعهد مشاغل بزرگ را بیابد (شاردن، ۱۳۷۴، ۱۲۰۹/۳). در خصوص میرزا ابوطالب بیگ اگر چه افضل التواریخ توصیف‌های نیکو و برازنده‌ای از وی بدست داده است: «پس از فوت میرزا حاتم بیگ میرزا ابوطالب ولد ارشدش که به استعداد و همت گوی از همگان ربوده دوازده سال به منصب موروثی سرافراز بود» (Khuzani Isfahani, 2015: 1/431). درباره این گزارش باید افزود که ویژگی‌های یاد شده بیشتر با جنبه‌های فردی و شخصیتی وی در پیوند است، نه توانمندی و شایستگی‌های حرفه‌ای او. زیرا همین نویسندگان در گزارش دیگری از عملکرد حرفه‌ای او در امور دیوانی که زمینه‌ساز برکناری او در آن زمان شد می‌نویسد که «شرب خمر» او را از «تمشیت امور دیوانی» باز می‌داشت و از این روی با آنکه «مردی بود نیک ذات، بزرگ منش، عظیم الجثه، حسن الوجه» با این‌همه از وزرات برکنار و به جایگاه فروتری گماشته شد. این جایگاه مجلس‌نویسی «مجلس ارم تزئین» بود (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۰۹). طالب خان در سال ۱۰۴۱ هجری به خشم شاه دچار گردیده و از وزارت برافتاد. با این‌همه، در نخستین سال‌های برتخت نشستن شاه صفی مدتی در جایگاه مجلس‌نویس و سپس دوباره به وزارت برگزیده شد (Khuzani Isfahani, 2015: 1/431). در همین سال‌ها بسیاری از شاهزادگان، خدمتکاران و کارگزاران برجسته دیوانی و نیز بسیاری دیگر از رقبای

درباری و دیوانی که در وفاداری آنان به شاه تردید یا تشکیکی بود، به دم تیغ سپرده شدند، میرزا طالب خان اردوبادی نیز یکی از آن دسته کشته‌شدگان بود (گروهی از نویسندگان، ۱۳۸۰: ۹۴، وحید قزوینی (۱۳۸۳: ۳۰۹). چنین می‌نماید که ابوطالب بیگ با وجود وابستگی‌های خانوادگی و خدمات ارزشمند پدرش میرزا حاتم بیگ به دودمان صفوی از شایستگی و هوشمندی لازم برای تمشیت امور برخوردار نبوده و بنابراین با آنکه توانست دو بار به منصب وزارت دست یابد، ولی هر دو بار از آن جایگاه برکنار و سرانجام کشته شد.

مورد دیگر میرزا خان نصیری طوسی اردوبادی فرزند میرزا کافی منشی الممالک است که جایگاه دیوانی او به درستی دانسته نیست، ولی افضل‌التواریخ اشاره کرده که وی در سال ۹۹۵ هجری هنگام برتخت نشستن شاه‌عباس برخی فرامین شاه را به سلاطین خراسان و آذربایجان تحریر کرده است (Khuzani Isfahani, 2015: 1/6) و ازین رو پیداست که او نیز دارای شایستگی‌های حرفه‌ای بوده (۱۳) و در کارهای دیوانی و بویژه انشاء دست داشته است.

به‌هرروی افزون بر نوادگان ملک بهرام، نبیرگان وی نیز بر پایه سنت فراگیری آموزش از خانواده و به‌ویژه پدر در نظام پدرسالارانه و ساختار انتقال دانش با محوریت استاد – شاگردی مشاغل دیوانی را به عنوان پیشه موروثی خاندانی خود برگزیدند. یکی از این افراد میرزا عبدالحسین منشی الممالک فرزند ادهم بیگ و برادرزاده حاتم بیگ وزیر و اعتمادالدوله شاه عباس بود (۱۴). میرزا عبدالحسین دارای دو فرزند که هر دو به بالاترین جایگاه‌های دیوانی دست یافتند. میرزین‌العابدین منشی که به منصب منشی الممالکی شاه سلیمان صفوی دست یافت و پس از پدرش بلافاصله به جایگاه «انشاء ممالک سرافرازی یافت» (نصرآبادی، ۱۳۷۹: ۶۲۳) و دومی محمدرضا که دارای منصب دیوانی مجلس‌نویسی یا واقعه‌نویسی بوده و مجموعه‌ای گرانسنگ از نامه‌های دیوانی از وی برجای مانده است (نک: دانش‌پژوه، ۱۳۴۸، ۱۳۵۰، فلور، ۱۳۸۷: ۷۹).

محمد نصیر بن محمد جعفر نصیری اردوبادی یکی دیگر از وابستگان خاندان نصیری است. از وی آگاهی‌چندانی در دسترس نیست، جز آنکه می‌دانیم وی به سفارش کسی که هویتش ناشناخته است، منشآت ابوالمفاخر میرمحمدحسین حسینی تفرشی را در ماه ذیقعد ۱۰۸۷ کتابت نموده است (نک: بهرام‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۰۰). در دنباله همین الگو، محمدبیگ نصیری اردوبادی برادرزاده میرزا کافی منشی اردوبادی و بنابر شایستگی دیوانی خود منشی نواب شاهزادگی سلطان حمزه میرزا (۹۷۶-۹۹۴ ق.) پسر شاه محمد خداپسند گردید (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۱۰۵۵/۲). میرزا جعفر نصیری اردوبادی فرزند ابوالقاسم بیگ نصیری اردوبادی و نوه محمدرضا نصیری اردوبادی نیز با تکیه بر

آموزشهای دیوانی خود مدتی وزیر قزوین و سپس در زمان ایالت نجفقلی خان بن قزاق خان وزیر ایروان شد. از چیرگی او در فنّ انشاء و حسن خط وی ستایش شده است (نک: نصرآبادی، ۱۳۷۹: ۱۰۶). بر پایه آگاهی‌هایی که تا سال ۱۰۴۵ قمری از افضل التواریخ بدست می‌آید نام برخی دیوانیان بلندپایه آورده شده است. در این فهرست از نام و جایگاه دیوانی فردی به نام محمد مؤمن بیگ نصیری «وزیر کرمان و قندهار» و «خواجه گنجی بیگ طوسی» وزیر بیگلربیگی کرمان یاد شده (Khuzani, 2015: 2/999). ولی پیوند این دو با سلسله نصیری طوسی اردوبادی چندان روشن نیست. نیز برخی دیگر از این خاندان در منابع صفوی مشخصاً از خاندان نصیری بوده ولی پیدا نیست پیوند و تبارشان به طور دقیق به چه کسی می‌رسد. از آن میان می‌توان از محمد شفیع نصیری اردوبادی که نام وی در جنگ خطی مرتضی قلی خان شاملو آمده، نام برد (شاملو، ۱۳۸۲: ۳۳۹-۳۳۶). همچنین در افضل التواریخ از «هاشم بیگ اردوبادی وزیر حاکم ری» یاد شده (Khuzani, 2015: 2/999) است. از عبدالباقی نصیری اردوبادی فرزند محمد رفیع نصیری طوسی نیز در منابع با لقب «منشی الممالک» یاد شده است. یک رساله از وی در میان یک مجموعه خطی در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب نگهداری می‌شود که عنوان آن «بیاض حقیر نصیری طوسی» است. این بیاض مشتمل بر مراثی و نوحه‌هایی است که خود وی سروده و این گونه آغاز می‌شود: منشی الممالک عبدالباقی متخلص به «حقیر» النصیری الطوسی ابن مرحوم محمد رفیع» (نوشاهی، الف ۱۳۹۱: ب ۱۳۹۱: ۷۸۱/۱).

روی هم رفته اردوبادی توانستند با وابستگی به شبکه خاندانی خود همراه با مهارت‌ها و شایستگی‌های فردی در این دوره به مناصب گوناگونی چون جایگاه انشاء یا وزارت امرای قزلباش و بیگلربیگی‌های ولایات مختلف دست یافته و برخی از آنها با ارتقای دیوانی به مقام انشاء ممالک و یا استیفای ممالک محروسه ایران رسیده و در این جایگاه خدمت نمایند. افرادی دیگر از این خاندان مانند میرک بیگ نصیری اردوبادی، حاتم بیگ نصیری اردوبادی (در سالهای ۹۷۷-۹۸۲ ق)، میرزا ابوطالب اردوبادی (در سالهای ۱۰۳۰-۱۰۳۸) میرزا محمد رضا نصیری اردوبادی (در سالهای ۱۰۹۰-۱۱۰۵ ق)، میرزا ابوالقاسم نصیری (در سالهای ۱۱۰۵-۱۱۱۰) میرزا محمد ابراهیم نصیری اردوبادی، میرزا علینقی نصیری اردوبادی (در سالهای ۱۱۴۲-۱۱۴۶) نیز توانستند در پی تحولاتی که در تشکیلات دارالانشاء مرکزی از دوره شاه عباس به این سوی پدیدار شد، به جایگاه مجلس نویسی ممالک محروسه ایران دست یابند (نک: فلور، ۱۳۷۸: ۸۳ و ۸۴).

خاندان نصیری و ادبیات دیوانی عصر صفوی

خاندان نصیری طوسی اردوبادی با تدوین منشآت تعلیمی، دستورنامه‌های دیوانی و بسیاری از متون دیوانی ارزشمند نقش چشمگیری در ماندگاری سنت‌های دیوانی در عصر صفویان داشتند. آگاهی‌های امروزمین ما از سازوکارها و چگونگی عملکرد و ساختار درونی تشکیلات دیوانی صفویان تا اندازه زیادی وابسته به آثاری است که آنان پدید آوردند. برای نمونه نسخه خطی تحفه شاهی از میرزا عبدالحسین نصیری و به نام شاه صفی در ۱۰۴۳ هجری در یک مقدمه، دو باب و خاتمه تدوین شده است (نصیری، نسخه شماره ۵۷۶۸). منشیان دارالانشاء صفوی برای آموختن زبان‌های دیگر در مکاتبات خارجی خود به فرهنگ‌های لغت نیاز داشتند. فرهنگ نصیری یک فرهنگنامه ترکی جغتایی، رومی، قزلباشی، روسی و قلماقی به فارسی است که به دست محمدرضا نصیری (۱۵) و فرزندش عبدالجلیل نصیری - هر دو از منشیان دارالانشاء شاه سلیمان صفوی - به احتمال در سالهای ۱۰۹۵ هجری نگاشته شده است (۱۶) (نصیری، ۱۳۹۲: ۹). فرزندانش محمدرضا مجلس نویس - عبدالجلیل و محمدتقی - پس از وی کارهای علمی ناتمام او را به سرانجام رساندند (۱۷) (نک: نصیری، ۱۳۷۳: ۴۸ مقدمه). ابوالقاسم نصیری فرزند دیگر محمدرضا نصیری نویسنده بی‌سرانجام منشآت سلیمانی (۱۸) و فرهنگ لغت ترکی - فارسی است. همانگونه که فرهنگ ترکی فارسی را عبدالجلیل به پایان رسانید، ابوالقاسم اثر انجام نیافته دیگری از پدر را که منشآت سلیمانی نام دارد در سال ۱۱۱۷ ق. به سرانجام رسانید. (نصیری، ۱۳۹۲: ۳۳ و ۳۴). متن دیوانی دیگری از اعضای این شاخه از خاندان، رساله‌ایست که در جنگ خطی احمد غلام - عملة خزانه سلطنتی - کتابت شده و رساله القاب نام دارد (۱۹). نویسنده این رساله محمدرضا بن عبدالحسین نصیری اردوبادی است که بر رساله پدر خود ذیل نوشته و اثر او را در جمادی الاول ۱۰۸۰ ق تکمیل و به انجام رسانده است (۲۰) (احمدغلام، نسخه خطی ۳۴۵۵: ۲۵۳). میرزا علی نقی نصیری اردوبادی مجلس نویس شاه طهماسب دوم بوده و نویسنده کتاب «لقاب و مواجب سلاطین صفویه» (نصیری اردوبادی، ۱۳۷۱) است. این متن برجسته دیوانی مشتمل بر دستورالعملها و سازوکارهای دارالانشاء در اواخر سده دوازدهم هجری است (۲۱).

نصیری‌ها افزون بر تدوین آثاری در ادبیات دیوانی، سهم چشمگیری در تاریخنگاری‌های روزگار خود داشتند. کتاب دستور شهریاران از محمدابراهیم نصیری (۱۰۵۱ ق. - ۱۱۲۶ ق؟) فرزند میرزا زین العابدین و نوه ادهم بیگ و برادرزاده میرزا عبدالحسین منشی الممالک و مجلس نویس (۲۲) یکی از آنهاست. میرزا زین العابدین نصیری در دهه ۱۰۹۰ دارای منصب منشی الممالک بوده است

(فلور، ۱۳۸۷: ۷۹). این کتاب به رخداد‌های سال‌های ۱۱۰۵ تا ۱۱۱۰ ق. در روزگار حکمرانی شاه سلطان حسین صفوی پرداخته است (نصیری، ۱۳۷۳: ۴۹). کتاب تاریخ الحکما اثر ابن قفطی مورخ و رجال‌شناس سده پنجم و ششم هجری در سال ۱۰۹۹ هجری در عصر حکومت شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق.) از عربی به فارسی ترجمه شد. در برخی منابع، مترجم (۲۳) این اثر میرزا محمدابراهیم مستوفی دانسته شده است (۲۴).

حضور خاندان نصیری طوسی اردوبادی در تشکیلات دیوانی پس از برافتادن حکومت صفویه همچنان دنباله داشت. در زمان قدرت گرفتن افغانها نظم دیوانی قدیم از هم فروپاشید و به پیدایش مراکز متعدد قدرت و ناامنی در راه‌ها، قتل و غارت و کاهش جمعیت فعال کشور و انحطاط اقتصادی انجامید (خانی پور و شکبیا، ۱۴۰۱: ۲۴۳-۲۰۹). در روزگار اشرف افغان میرزا ابراهیم بر جایگاه منشی‌الممالکی گمارده و صاحب رقم اعتمادالدوله گردید. نیز یک جنگ خطی با عنوان «تاریخ میرزا ابراهیم مجلس نویس» از وی برجای مانده که در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود (نصیری، نسخه خطی ۴۹۰۳) سرانجام آنکه محمدربیع بن محمد ابراهیم در جایگاه محرری سرکار تفتن‌چیان خدمت می‌کرده و با کاروانی به صیام (تایلند کنونی) فرستاده شد و ره‌آورد آن سفر کتاب سفینه سلیمانی بوده است (محمد ربیع بن محمد ابراهیم، ۲۵۳۶: ۴؛ نصیری، ۱۳۷۳: ۴۹ و ۵۲).

نتایج پژوهش

خاندان نصیری طوسی اردوبادی پیش از پیدایش صفویه، دیوانسالار بودند. الگوی بدست داده شده در پژوهش پیش رو نشان داد که اردوبادی‌ها پس از دوره صفویه هم با احراز شایستگی و هم با اعلام وفاداری به دودمان صفوی و جانفشانی در راه آنان به درازای بیش از دو سده به جایگاه‌های بلند دیوانی گماشته شدند. اردوبادی‌ها توانستند در جامعه‌ای با ساخت پدرسالار و در نظام سلسله مراتبی عصر صفوی هم با «استحقاق» و شایستگی‌های فردی و هم با وابستگی به شبکه خاندانی به این مناصب دست یازند. این پژوهش نشان داد که شبکه روابط خاندانی برای مشاغل دیوانی اگر چه که شرطی لازم بشمار می‌رفته، ولی هرگز کافی نبوده است. همچنین «استحقاق» و شایستگی، نیز به‌تنهایی برای احراز مشاغل بالا در سازمان دیوانی صفوی بسنده نبوده و نیازمند داشتن تجربه و پیشینه در مناصب خردتر دیوانی بوده است. به سخن دیگر برای دستیابی به مناصب بالای دیوانی می‌بایست از جایگاه‌های خردتر در تشکیلات امرای قزلباش و شاهزادگان صفوی آغاز و با پیشرفت پلکانی در تشکیلات دیوانخانه مرکزی واقع در دولتخانه ممالک محروسه ایران در دارالانشاء سلطنتی یا دفترخانه همایون اعلی به جایگاه‌های بلند «انشاء ممالک»، «استیفاء

ممالک» یا وزارت دست یافت. به نظر می‌رسد این روند برخلاف شیوه فروش مناصب در ادوار پسین و به‌طور مشخص در دوره قاجاریه بوده است. این پژوهش همچنین پیوستگی، انتقال و تداوم سنتهای دیوانی در چند نسل از خاندان نصیری طوسی اردوبادی را بررسی و نشان داد چگونه یک خاندان دیوانی برخاسته از اردوباد توانست نه تنها در طی چند نسل آموخته‌ها و تجربه‌های دیوانی خود را به نسل پس از خود انتقال دهد، بلکه سهم چشمگیری نیز در تکوین ادبیات دیوانی آن روزگار داشته و میراث گرانسنگ و ماندگاری از خود برجای نهد. به‌هرروی برخی از اینان افزون بر شبکه روابط خانوادگی، توانستند با تکیه بر شایستگی و «استحقاق» خود و با تعامل سازنده‌ای که با حکومت صفوی برقرار نمودند، در معادلات کلان قدرت سهمیم گردیده و تا بالاترین بخش هرم در دیوانسالاری صفوی یعنی جایگاه وزارت به‌کار گرفته و به لقب «اعتمادالدوله» نائل شوند. به‌هرروی اهمیت دودمان نصیری اردوبادی جدای از جایگاه‌های دیوانی و حکومتی آنان، تأثیری است که بر آموزه‌های دیوانی و پروردن نسل تازه‌ای از دیوانیان و تداوم سنتهای دیوانی بوده است.

پی‌نوشت

۱. برای نمونه‌ای در این دوره، هنگامی که اسماعیل صفوی در سال ۹۰۷ ق بر تخت نشست، امیر زکریای کججی را که در زمان آق‌قویونلوها مقام وزارت داشت، دوباره به خدمت فراخواند (نک: سلیمانی، رازنهمان و دیگران، ۱۴۰۰: ۳۹-۶۴).
۲. برای نمونه نک: (بهنام فر، ۱۴۰۳).
۳. ماکس وبر ساختار همه دیوانسالاری‌ها را به مدرن و باستانی [یا پیشامدرن/ سنتی] صورتبندی کرده است. وی ویژگی‌های هر یک از آن دو ساختار را به روشنی بیان کرده است. به باور وبر دیوانسالاری‌های پیشامدرن پدرسالار، انتصابی، شخصی، مبهم، خاص‌گرا و موروثی هستند و در این ساختار پدر یا سلطان، خواستار وفاداری و احترام است. دیوانسالاری مدرن نیز دارای ماهیتی عقلانی، غیرشخصی، دقیق، دست‌آوردگرا، عام‌گرا یا جهان شمول است (کامنکا، ۱۳۸۰: ۳، ۴، ۱۲۷).
۴. وفاداری دیوان‌سالاران به سلاطین به تعبیر وبر در کتاب اقتصاد و جامعه همانند وفاداری خادم به مخدوم یا نوکر به سرور بوده است (وبر، ۱۳۸۴: ۴۱۷).
۵. افضل التواریخ فرزندان ملک بهرام را چهار دانسته و میرک بیگ را یادآور نشده است (Khuzani Isfahani, 2015: 1/431).
۶. نسبت وی با نصیری‌ها به درستی روشن نیست، هر چند برخی پژوهندگان وی را از نزدیکان ملک بهرام اردوبادی پنداشته‌اند (نک: نصیری، ۱۳۹۲: ۳۱).
۷. کار مهم وی چنانکه در منشآت سلیمانی به آن اشاره شده طراحی طغرای فرامین شاهنشاهی صفوی بود: «و طغرای شاهی که اکنون در میان است او پیدا کرده و بعد از استعفاء از انشاء [ممالک]، متولی مشهدمقدس شده» است (دبیران

دبیرخانه شاه سلیمان، ۱۳۸۸: ۲۸۹). خلاصه التواریخ وی را در «کیاست و انشاء و خط و استعداد و اهلیت بین الاقران ممتاز» دانسته و شیوه نگارش او در «خط تعلیق» را ستوده و نوشته هنگامی که وی نزد اسماعیل صفوی رفت و «به شرف پای بوس اشرف سرافراز شده» مورد توجه و نوازش او قرار گرفته و به جایگاه انشاءممالک رسید و «نخستین کسی بود که قلم بر طغرای فرامین شاهی ظلّ الهی نهاد و تغییر طغرای پادشاهان سابق نموده» و سال‌ها در «منصب جلیل القدر انشاء» به کار پرداخت (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۲/ ۹۳۱). عالم‌آرای عباسی نیز «طغرای غرای این دولت ابدی را به قلم زرنگار اخلاص بر مناشیر» را از خدمات خواجه عتیق منشی اردوبادی دانسته است (اسکندریبیگ منشی، ۱۳۱۴: ۲/ ۵۰۷). خلاصه التواریخ در خصوص وی و عملکردش در دیوان شاه اسماعیل صفوی عنوان می‌کند «در انشاءات نواب جمجاه صاحب‌قران گیتی‌ستان علین آشیان شاه اسماعیل ترقیات کلی نموده و طغرای شاهی را که اکنون همچنان در میان است او پیدا کرده» و خط او را «بسیار پخته» وصف نموده و نوشته «بعد از استعفا از ملازمت، متولی مشهد مقدس معلی مزکی شد» (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۲/ ۹۳۱).

۸. برای نمونه محمدعلی قزوینی از دیوان‌سالاران اواخر صفوی در «رفیق توفیق» چنین آورده است: «وقوف در تحریر دفتر هیچ ربطی به وضع خانه و لباس و ضیافت رنگین کردن تاجیکان ندارد و چه بسیار کسانی که شفا و اشارات می‌فهمند، ولی فرد دفتر را که به دست او دهی البته نمی‌فهمد. وی برای باور است که اگر کسی «انشای آبدار در رشته تحریر می‌کشد در زمره منشیان می‌باید که انتظام یابد ... کسی که وزارت یا استیفایی داشته چون فوت شود، پسرش را که نه قلم می‌تواند به دست گرفت و نه مدّ می‌تواند کشید و نه مفرده و منّ ذالک می‌داند و نه دفعه و بابت می‌تواند فهمید، به جای او منصوب کنند». وی سپس تحلیل کرده که: «غازی‌زاده» می‌تواند جای پدر خود را در نظامی‌گری بگیرد، ولی «نویسنده‌زاده بدون مهارت» نمی‌تواند به جای پدر بنشیند، مگر آنکه «ارباب قلم را در سیاق و تحریر و منشیان رقاع و خطیب را در فصاحت و بلاغت» بیازمایند (قزوینی، ۱۳۹۶: ۷۱-۴۷۰).

۹. افضل التواریخ نوشته در هنگام «دولت حضرت اعلی [شاه عباس] از مهمات استعفا نموده در دارالعلم شیراز توطن نموده، خلجان شیراز به سیورغال او مقرر شده بود (Khuzani Isfahani, 2015: 1/431)

۱۰. در دوره صفویه بطور کلی دو مجمع سلطنتی وجود داشت. یکی مجلس بهشت آیین یا ارم تزئین که نهاد ناظر بر اداره کشور بود و در آغازهای حکومت صفوی با شرکت دوازده تن از صاحب منصبان صفوی به‌طور مرتب در دربار تشکیل می‌گردید و دیگری مجمع جانشی یا شورای عالی دربار صفوی بود (نک موسوی و بابائی، ۱۳۸۹: ۱۴۹-۱۳۹).

۱۱. در برخورداری میرزا کافی از شایستگی برای احراز مراتب عالی دیوانسالاری در مطلع‌الشمس آمده که «وی خط شکسته و تعلیق را خوش می‌نوشت و شاه طهماسب پس از برکناری مهدی بیگ او را منشی ساخت» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲/ ۷۳۵).

۱۲. از حاتم بیگ اگرچه منشآت، جنگ یا مجموعه مستقلی بدست نیامده، ولی نامه‌های وی در لابلای برخی متون تاریخی دیده می‌شود. برای نمونه خوزانی نگارنده افضل التواریخ (۲۰۱۵) که بنا بر شغل دیوانی خود به بسیاری از منشآت و نامه‌های سیاسی آن روزگار دسترسی داشته، برخی از مکاتبات حاتم بیگ اردوبادی را در تاریخ خود آورده است.

۱۳. در پایان جلد دوم از افضل التواریخ فهرستی از «زبدگان و ارباب قلم و عمال که سر رشته دادوستد و فرمانفرمایی به وجود ایشان منوط و مربوط بود که در رکاب سعادت صاحب رقم و دفتر بوده‌اند. ذیل نام میرزا عبدالحسین منشی الممالک از دوتن بنام «میرزا خان نصیری، ایضاً» و «میرزا نصیر خان، ایضاً» یاد شده است. (Khuzani, 2015: 2/ 995, 997).

۱۴. افضل التواریخ نوشته که وی «پس از وزرات بکتاش خان به وزارت اعظم ایران رسیده، در پای قلعه رومی ودیعت

- حیات فرمودند (Khuzani Isfahani, 2015: 1/431). تاریخ جهان‌آرای عباسی همچنان که «حسن خط» او را ستوده، اعتیاد وی را به «ساغر و پیمانه» نکوهیده و نوشته تا هنگام مرگ «بر طریقه صلاح راسخ» بوده و «مرتکب امری که منافی صلاحیت باشد نگردید» (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۲۶).
۱۵. برای آشنایی با شیوه انشای محمدرضا نصیری می‌توان به نامه‌ای از شیخ علی خان اعتمادالدوله افشار اشاره کرده که «در پاسخ وزیر اعظم آخوندگار [عثمانی]» در در جنگ خطی مرتضی قلی خان شاملو نگریست که از وی با عنوان «عالیجاه میرزا محمدرضا مجلس‌نویس» یاد شده است (نک: شاملو، ۱۳۸۲: ۳۸۰).
۱۶. فرهنگ نصیری همزمان دربردارنده چند شاخه زبان ترکی برای مکاتبه با ازبکان، عثمانی‌ها و ترکان خطای است و افزون بر آن یکی از کهن‌ترین فرهنگ‌های ترکی آذربایجانی و ترکی روسی- تاتار ولگا است. این فرهنگ نشان از اهمیت آموختن زبان ممالک دیگر برای منشیان دارالانشاء در راستای انشاءپردازی و نامه‌نگاری به ممالک همسایه که با ترکی ازبکی و ترکی عثمانی سخن می‌گفتند دارد (نک: نصیری، ۱۳۹۲: ۹).
۱۷. عبدالجمیل نصیری نوشته که: «پدرم [محمد رضا نصیری] بیست مجلد لغات ترکی و رومی و جغتایی و روسی و قزلباش و خطایی گرد می‌کرد و می‌خواست آنها را در کتابی به نام منشآت سلیمانی بگنجانند، اما به انجام نرسانید» (نصیری، ۱۳۹۲: ۳۳؛ نیز نک: دبیران دبیرخانه شاه سلیمان، ۱۳۸۸).
۱۸. این کتاب بر پایه مجموعه خطی ۸۸۹۵ کتابخانه مجلس تصحیح شده (نک: دبیران دبیرخانه شاه سلیمان، ۱۳۸۸: ۱۸). دست کم چهار نسخه دیگر از منشآت سلیمانی وجود دارد که در چاپ مجلس دیده نشده و درنگ بر آنها برای تصحیح انتقادی دوباره ضروری است. این نسخه‌ها چنین هستند:
- نسخه موزه بریتانیا با شماره Add. 7691، نسخه کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله مرعشی نجفی در قم با شماره ۱۲۰۲۹/۲ که این دستنویس در سال ۱۱۳۵ هجری به دست غلامرضا بن محمدحسین اصفهانی کتابت شده و کهنترین نسخه مورخ این متن است. در انجامه این نسخه چنین آمده است «تمام شد کتاب به توجه جناب مستطاب استاد ملا محمد اسماعیل معلم در مدرسه باب قصر در کوشک». دیگر نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی با شماره ۳۱۰۲۱ که در سده یازدهم کتابت شده ولی کاتب آن در انجامه از خود یاد نکرده؛ و سرانجام نسخه کتابخانه ملی ملک با شماره ۶۲۹۳ که در ۲۹ ربیع الثانی ۱۲۶۹ به دست «محمدباقر» نام کتابت و باب اول آن نیز افتاده است.
۱۹. بخشی از جنگ احمد غلام در سالهای پایانی و بخشی پس از برافتادن صفویان میان سالهای ۱۱۱۳ تا ۱۱۴۰ ق. کتابت شده است. نک: احمدغلام، نسخه خطی ۳۴۵۵.
۲۰. وی چنین نوشته است: «چون نواب مرحوم والد ماجد در رساله القاب که مشحون به قواعد و آداب احکام و مکاتیب است دستور مکاتیب اشرف به مخدرات اقوام و اولاد عالی مقام را درج نکرده بودند درین وقت که ۱۸ شهر جمادی الاول سنه ۱۰۸۰ ق تخاقوی ثیل است کمترین خلائق محمدرضا بن عبدالحسین طوسی... مناسب دید که در ذیل این رساله مرقوم گرداند». (نک: احمدغلام، نسخه خطی ۳۴۵۵: ۲۵۳).
۲۱. ویلم فلور این متن را به انگلیسی ترجمه و سرگذشتی از میرزا تقی را نیز بدان افزوده است (نصیری، ۱۳۹۲: پاورقی ۳۴).
۲۲. محمد ابراهیم در سال ۱۰۹۱ ق. در ۴۱ سالگی وزارت استرآباد را داشت. در این هنگام فتحعلی خان که بیگلربیگی آنجا بود شکوایه‌ای از وی به دربار فرستاد که شرح آن در جنگی از کتابخانه مجلس آورده شده است (نک: نصیری، نسخه خطی ۲۵۰۶). سپس به تولیت آستان شاه صفی و در ۱۰۹۵ ق. به وزارت آذربایجان و سپس به استیفای ممالک محروسه رسید ولی از کار کنار گذاشته شد تا این که در سال ۱۱۱۰ به جایگاه مجلس‌نویسی شاه سلطان حسین صفوی

گمارده شد (نصیری، ۱۳۷۳: ۴۹)، همچنین نک (جدلی‌ها و پور محمدی املشی، ۱۴۰۳).
 ۲۳. پاره‌ای از پژوهندگان گفته‌اند کتاب به دستور وی ترجمه شده نه به دست او (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۱۷۸)، باین‌همه باز هم گویای بخشی از سویه‌های فکری و پویایی‌های فرهنگی اوست.
 ۲۴. برخی وی را محمدابراهیم واقعه‌نویس که در خوشنویسی خط نستعلیق مهارت و تا ۱۱۲۶ ق. زنده بوده شناسانده‌اند (بیانی، ۱۳۴۸: ۶۲۹/۳).

منابع و مطالعات

- آذرنگ، عبدالحسین. (۱۳۹۴). تاریخ ترجمه در ایران: از دوران باستان تا پایان عصر قاجار. تهران: ققنوس.
- اسکندر بیگ منشی. (۱۳۱۴ ق). عالم آرای عباسی. تهران: دارالاطباعه آقا سید مرتضی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۲). مطلع الشمس. تهران: انتشارات پیشگام.
- بدلیسی، شرف الدین بن شمس الدین. (۱۳۷۷). شرف نامه. (ولادیمیر ویامینوف، تصحیح). تهران: اساطیر.
- بخشی استاد، موسی الرضا. (۱۴۰۱). برنامه‌ها و منابع آموزشی مدارس عصر صفوی بر اساس سفرنامه‌های سیاحان اروپایی. نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۶(۳۱)، ۵۱-۷۴. doi: 10.22111/jhr.2021.37919.3101
- بهنام فر، محمد حسن. (۱۴۰۳). جایگاه، ویژگی‌ها و کارکرد دیوان رسائل در ساختار اداری دولت موحدون. نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۸(۳۵)، ۷۰-۹۱. doi: 10.22111/jhr.2024.46563.3609
- بهرام نژاد، محسن. (۱۳۹۱، تابستان). سازوکار تشکیلات دیوانی در دوران وزارت میرزا طالب خان اردوبادی. پژوهش‌های تاریخ اسلام، ۴۵-۵.
- بهرام نژاد، محسن. (۱۳۹۸). تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره صفویه (با تاکید بر هویت فرهنگی). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- بهرام نژاد، محسن. (۱۳۸۷، زمستان). منشآت میر محمد حسین تفرشی: کند و کاوی در زندگانی دیوانی و فرهنگی او. فصلنامه آینه میراث (شماره ۴۳)، ۹۳-۱۲۴.
- بیانی، مهدی. (۱۳۴۸). احوال و آثار خوشنویسان (نستعلیق نویسان). تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- جدلی‌ها، سعید و پور محمدی املشی، نصراله. (۱۴۰۳). واکاوی ابعاد و شاخص‌های روابط خارجی ایران در عصر شاه طهماسب اول صفوی. نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۸(۳۴)، ۳۴-۶۲. doi: 10.22111/jhr.2024.43814.3464

جعفریان، رسول. (۱۳۹۰، بهار). اردوباد و اهمیت فرهنگی آن در دوره اخیر صفوی. پیام بهارستان (سال سوم، شماره ۱۱)، ۱۴-۱۳.

جعفریان، رسول. (۱۳۹۸، فروردین و اردیبهشت). نسخه خوانی (۱۵). آینه پژوهش، ۲۷-۳۶.
خانی پور، سمیه و شکیبا، فهیمه. (۱۴۰۱). تأثیر عوامل سیاسی اجتماعی بر رکود و انحطاط اقتصادی ایران در دوره افغان‌ها (۱۱۳۵ - ۱۱۴۲ هـ ق)، نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۶(۳۱)، ۲۴۳-۲۰۹. doi: 10.22111/jhr.2021.39291.3196

دانش پژوه، محمدتقی. (۱۳۴۸، مرداد). دستورالملوک میرزا رفیعا. نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۵ و ۶(سال شانزدهم)، ۵۴۰-۵۶۴.

دانش پژوه، محمدتقی. (۱۳۵۰). دبیری و نویسندگی. هنر و مردم (۱۰۹)، ۵۲-۴۶.
دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی. (۱۳۸۸). منشآت سلیمانی. (رسول جعفریان، تصحیح). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی. (نسخه خطی شماره ۳۱۰۲۱). منشآت. مشهد: کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

درویشوند، محمود. (۱۳۹۶). نقش خاندان اردوبادی در تاریخ تحولات عصر صفویه. تهران: سنجش و دانش.

سبزواری، محمدباقر. (۱۳۸۳). روضه الانوار عباسی. (اسماعیل چنگیزی اردهایی، تصحیح). تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.

سلیمانی محمدحسین، رازنهان محمدحسن، محمدی حسین. جایگاه و نقش خاندان کُججی در سازمان دیوانی عصر صفوی (۹۱۰-۱۰۹۲ ق.). فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام. ۱۴۰۰؛ ۱۳ (۵۱): ۳۹-۶۴

سیوری، راجر. (۱۳۷۴). ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
سیوری، راجر. (۱۳۸۰). درباب صفویان، ترجمه رمضان علی روح‌الهی، تهران: نشر مرکز.
شاردن، ژان. (۱۳۷۵). سفرنامه شاردن (جلد: ۴). (اقبال یغمایی، مترجم). تهران: انتشارات توس.
شاملو، مرتضی قلی بن حسن. (۱۳۸۲). جنگ مرتضی قلی شاملو، گردآوری در سال ۱۰۶۹ قمری. (نسخه شناسی و فهرست نگاری از ایرج افشارو احمد منزوی، مقدمه بر چاپ فاکسمیله). تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، بخش کتابخانه.

شاملو، ولیقلی بن داودقلی. (۱۳۷۵). قصص الخاقانی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

- شهیدی، حمیده. (۱۳۹۳). شرایط و شیوه به کارگیری افراد در تشکیلات اداری آستان قدس در دوره صفویه بر اساس اسناد، فصلنامه گنجینه اسناد (سال بیست و چهارم، دفتر سوم)، ۲۸-۴۳.
- عارف نوشاهی، رضا الله شاه. (۱۳۹۱ الف). کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره (جلد ۴). تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- نوشاهی، عارف. (۱۳۹۱ ب). فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب، لاهور (پاکستان) مجموعه های آزاد، پیرزاده، شیرانی. تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.
- فلور، ویلم. (۱۳۸۷). دیوان و قشون در عصر صفوی. (کاظم فیروزمندی، مترجم) تهران: آگه.
- فلور، ویلم. (۱۳۶۷). اشرف افغان بر تختگاه اصفهان. (ابوالقاسم سری، مترجم) تهران: توس.
- فیوضات، ابراهیم. (۱۳۷۲). بررسی تحولات نظام استاد- شاگردی در ایران، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- قائم مقامی، جهانگیر. (۱۳۵۰). مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: انجمن آثار ملی.
- قزوینی، محمدعلی. (۱۳۹۶). رفیق توفیق: در رسوم وزارت و آداب سلطنت با تأکید بر دوره صفوی (تألیف در ۱۱۰۴ هجری). (رسول جعفریان، تصحیح) قم: نشر مورخ.
- کامنکا، یوجین. (۱۳۸۰). دیوانسالاری. (خسرو صبری، مترجم) تهران: شیرازه.
- گروهی از نویسندگان. (۱۳۸۰). تاریخ ایران در دوره صفویان. (یعقوب آژند، مترجم) تهران: انتشارات جامی.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۹). کاروان هند. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- محمدربیع بن محمدابراهیم (۲۵۳۶). سغینه سلیمانی: سفرنامه سفیر ایران به سیام ۱۰۹۴-۱۰۹۸ ق.. (عباس فاروقی، تصحیح). تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- منشی قزوینی، بوداق. (۱۳۷۸). جواهر الاخبار [بخش تاریخ ایران از آق قویونلو تا سال ۹۸۴ هـ ق.]. (محسن بهرام نژاد، تصحیح). تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- منشی قمی، احمد بن حسین. (۱۳۸۳). خلاصه التواریخ. (احسان اشراقی، تصحیح). تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- موسوی، سید جمال؛ بابائی، طاهر. (۱۳۸۹). مجمع جانقی: تحقیقی درباره شورای عالی دربار صفوی. مطالعات تاریخ اسلام (سال دوم، شماره ۶)، ۱۳۹-۱۴۹.
- نصرآبادی، محمدطاهر. (۱۳۷۹). تذکره نصرآبادی. (احمد مدقق یزدی، تصحیح). یزد: دانشگاه یزد.
- نصیری اردوبادی، میرزا علی نقی. (۱۳۷۱). [القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه]. (یوسف رحیم

- لو، تصحیح) مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- نصیری، محمدابراهیم (جنگ خطی ۲۵۰۶). تهران: موزه، کتابخانه، مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- نصیری، محمدابراهیم (جنگ خطی ۴۹۰۳). تهران: موزه، کتابخانه، مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- نصیری، محمدابراهیم بن زین العابدین. (۱۳۷۳). دستور شهریاران. (محمدنادر نصیری مقدم، تصحیح) تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- نصیری، محمدرضا بن عبدالحسین، نصیری عبدالجلیل. (۱۳۹۲). فرهنگ نصیری: ترکی جغتایی، رومی، قزلباشی، روسی و قلماقی به فارسی. (حسن جوادی، ویلم فلور، تصحیح). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- نصیری، محمدرضا. (نسخه خطی شماره ۱۲۰۲۹/۲). منشآت. کتابت: ۱۱۳۵ ق، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله مرعشی نجفی.
- نصیری، محمدرضا. (نسخه خطی شماره ۶۲۹۳). منشآت. کتابت: ۱۲۶۹ ق. تهران: کتابخانه و موزه ملی ملک.
- نصیری، محمدرضا. (نسخه خطی شماره AA7691). منشآت. لندن: بریتیش موزیوم.
- نصیری، عبدالحسین. (نسخه خطی شماره ۵۷۶۸ و ۳۵۳۴ عکسی). تحفه شاهی. تهران: کتابخانه دانشگاه تهران.
- نصیری، میرزا علی نقی. (۱۳۷۱). القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه. (یوسف رحیم لو، تصحیح) مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- وبر، ماکس. (۱۳۸۲). دین، قدرت، جامعه. (احمد تدین، مترجم) تهران: هرمس.
- وبر، ماکس، (۱۳۸۴). اقتصاد و جامعه، ترجمع عباس منوچهری و دیگران، تهران: انتشارات سمت.
- وحید قزوینی، محمد طاهر. (۱۳۸۳). تاریخ جهان آرای عباسی. (سید سعید میرمحمدصادق، تصحیح). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- وحید قزوینی، محمدطاهر. (نسخه خطی ۲۹۰۵). منشآت. تهران: موزه، مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- هدایت، رضاقلی بن محمدهادی. (۱۳۷۳). فهرس التواریخ. (میرهاشم محدث، عبدالحسین نوایی، تصحیح). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- Khuzani Isfahani, Fazli Beg (2015). A Chronicle of the Reign of Shah Abbas (V

2) Kioumars Ghereghlo, Charles Melvill, Edition)Great Britain by Short Run press Ltd., Exeter: E. J. W. Gibb Memorial Trust.

